

De Tien Geboden voor taalbeleid

DIRKJE EBBERS

Dit is eigenlijk geen artikel, maar een collage. Courant gedachtegoed over taalbeleid is zodanig geselecteerd en in compositie gezet, dat zowel de verscheidenheid als overeenkomsten zichtbaar zijn. Ik heb tien stellingen over taalbeleid in de vorm van Tien Geboden voorgelegd aan een uitgelezen gezelschap, variërend van docent tot beleidsmaker. Ieder heeft korte schriftelijke reacties op de geboden (niet noodzakelijkerwijs alle) gegeven, vanuit eigen ervaringen. Persoonlijk vind ik de verschillen in bewoordingen van gelijke standpunten vaak interessanter dan de (geringe) verschillen van mening.

De respondenten zijn:

- HHa Hilde Hacquebord, Rijksuniversiteit Groningen/directeur Expertisecentrum taal, onderwijs en communicatie, dat o.a. taalbeleidsprojecten uitvoert.
- HHu Hannie Humme, voormalig coördinator taalbeleid College De Brink v.h. Delta Scholengemeenschap in Bussum.
- RK Rob Kraakman, docent Nederlands, voorzitter werkgroep Taalbeleid, Esdal College, Emmen, een school die al jaren bezig is met taalbeleid.
- MS Marie-Thérèse Serné, voormalig onderwijscoördinator Huygens College Amsterdam, al bezig met taalbeleid voor het zo heette.

- FS Fritz Spliethoff, landelijk projectmanager taalbeleid KPC.
- PW Pieter Windhorst, taalcoördinator, Hermann Wesselink College, Amstelveen, waar men recent gestart is met taalbeleid.
- SV Simon Verhallen, directeur ITTA (Instituut Toegepaste Taalwetenschappen Amsterdam) (dat ook o.a. taalbeleidsprojecten uitvoert).
- V-B Winifred van de Velde en José Beijer, Hogeschool van Utrecht, Faculteit Educatieve Opleidingen, CENTO, adviseurs m.b.t. interculturalisatie.

Tien Geboden

voor elk die op enigerlei wijze taalbeleid
van de grond wil krijgen of
op het goede spoor wil houden

I Gij zult nimmer alleen docenten Nederlands verantwoordelijk stellen voor taalbeleid

HHa Docenten Nederlands zijn toch vaak de eersten die bepaalde thema's kunnen oppikken, en daarbij komt dat neerlandici vaak de enthousiaste docenten zijn die je nodig hebt. Maar eindverantwoordelijk voor het taalbeleid op een school is het schoolmanagement.

RK Het is niet automatisch zo dat docenten Nederlands aan taalbeleid mee willen werken, laat staan dat je hen er alleen verantwoordelijk voor moet stellen. Taalbeleid werkt alleen als het breed gedragen wordt.

PW Taalproblemen komen in alle vakken voor. In alle lessen is Nederlands de instructietaal. Het is daarom nodig dat alle docenten meewerken. Op onze school is er wel een bijzondere taak voor de leraar Nederlands. In zijn les worden schoolse taalvaardigheden onderwezen. Dit wordt dan vervolgens bij de vakdocenten toegepast.

FS Taalbeleid in een school is een zaak van teamwork. De expertise van de verschillende docenten vult elkaar aan: allemaal gebruiken ze Nederlands, als doeltaal en als instructietaal.

SV Dit is een goed gebod. Niet alleen omdat taalbeleid beter op zijn plaats is bij zaakvakken en praktijkvakken. Ook omdat de meeste docenten Nederlands zijn opgeleid en voorbereid op een taak als moedertaal docent. De didactische uitgangspunten, de leermiddelen en de werk- en oefenvormen die bij dat vak Nederlands als moedertaal horen, zijn niet geschikt om anderstalige leerlingen vooruit te helpen.

HHu Verantwoordelijkheid voor taalbeleid moet naar mijn mening vanuit de directie komen en niet vanuit de sectie Nederlands. Als de directie taalbeleid steeds onder op de stapel legt, trekt geen één docent die kar.

V-B De taak wordt dikwijls vooral aan de docent Nederlands toegekend van wie wordt verondersteld die hij zich bewust is van het belang van tweedetaalverwerving en tweedetaal didactiek en die specifieke taalproblemen kan onderkennen en 'behandelen'. Als dat zo is, en de school berust erin dat docenten Nederlands verantwoordelijk zijn voor taalbeleid, worden zij 'excuus-Truzen' en hoeven docenten in andere vakken zich niet aangesproken te voelen als het gaat om de invulling van taalbeleid (en dus van de kwaliteit van het onderwijs) op hun school.

2 Gij zult van een vakdocent niet verwachten dat hij/zij alsnog verkiest taaldocent te worden
 FS Iedere vakdocent is taaldocent omdat hij vakdocent is.

RK Een timmerman heeft ook aandacht voor zijn gereedschap en wil met goed materiaal werken.

HHu Geef een docent Consumptieve Technieken met twee linker handen maar eens een kist gereedschappen voor metaalbewerking, hij zal de namen van alle hamers en tangen ook niet kennen. Laat zien wat er aan taalmaterialen voorhanden is. Dan zien ze voorbeelden. Dan kunnen ze ervaren dat ook zij taal docenten zijn.

MS Zij kunnen zelf het beste aangeven aan welke taaleisen leerlingen moeten voldoen voor hun vak, bijvoorbeeld bij wiskunde basisvorming hebben leerlingen nu veel mondelinge taalvaardigheden nodig voor overleg over oplossingen terwijl vroeger de oplossingen met een zeer beperkte hoeveelheid taalmiddelen gegeven konden worden.

V-B De vakdocent zal het 'instrument taal' bewust moeten (leren) hanteren, maar daarmee is hij nog geen taaldocent...

HHa In het algemeen zouden docenten veel 'taalgevoeliger' en 'taalbewuster' moeten zijn, en af moeten van hun 'monolinguale habitus', ze moeten de werkelijkheid van de meertalige klas accepteren.

FS Veel vakdocenten zijn geneigd behalve goede ook contraproductieve strategieën toe te passen: het leerboek als te moeilijk terzijde te leggen, in woordgebruik 'op de hurken te gaan zitten' en dergelijke. Dat maakt de leerlingen niet zelfredzaam. In alle vakken moeten docenten didactische werkvormen hanteren die uitgaan van verschillen in taalvaardigheid van leerlingen en niet van het gemiddelde taalvaardigheidsniveau.

SV De hoofdpunten van (tweede-) taaldidactiek zijn eigenlijk geen taaldidactische maar gewoon didactische aandachtspunten, zoals: zorgen voor begrijpelijk taalaanbod,

aanpassen aan het beginniveau van de leerlingen, gebruik maken van interactieve kennisoverdrachtvormen en interactieve werkvormen, zorgen voor oefenvormen en werkvormen waarmee leerlingen snel van de vakwoordenschat de betekenis leren, die kunnen vasthouden en kunnen gaan gebruiken in vakcontexten, etc. Dat heeft allemaal niets met het traditionele leerplan van het Nederlands te maken zoals tekstverklaren, grammatica, spelling, e.d.

3 *Gij zult een docent beschouwen als een vakman / -vrouw die modern gereedschap wil aanschaffen*

HHa Belangrijk hierbij is de toetsing aan het taalbeleid van de school. Afstemming tussen docenten en secties is cruciaal, taalbeleid is immers voor een belangrijk deel vakoverstijgend.

FS Veel docenten geven onderwijs op een manier waarop zijzelf leren. Het gereedschap dat hij/zij dan wil aanschaffen zal daar nauw bij aansluiten. Steeds meer docenten ontdekken echter dat de leerstrategieën van de leerlingen net zo divers zijn als de leerlingen zelf. Bij de aanschaf van nieuw gereedschap zal een docent daarom naar mogelijkheden zoeken die daar een antwoord op mogelijk maken.

4 *Gij zult weerstand van docenten en/of schoolleiding nimmer beantwoorden met vechtgedrag*

HHa Dan zou je jezelf wel erg belachelijk maken. In elke organisatie zijn de voorlopers kleiner in aantal dan de hakken-in-het-zandfiguren. Het is de kunst draagvlak te creëren bij de zogenaamde meelopers, en je daarbij krachtig gesteund weten door het management.

HHu Hoe harder je vecht, hoe eerder je geveld wordt. Ik heb meer dan een half jaar gevochten voordat ik in alle klassen een Basiswoordenboek Nederlands van Van Dale

in de klas had. Dat kostte zoveel negatieve energie. De schoolleiding moet van meet af aan achter taalbeleid en de coördinator staan, anders loopt het gegarandeerd spaak.

RK Overtuigen is altijd de beste weg. Aan de andere kant: als een schoolleiding een lijn uitzet (uiteraard na overleg, discussies enz.) dient de schoolleiding er m.i. ook voor te zorgen dat die lijn breed uitgevierd wordt. Hoe? Tja, er bestaat binnen scholen denk ik in het algemeen nog niet zo'n cultuur dat docentengedrag in de klas door het management gestuurd wordt. Dit is dus wel een groot probleem. Maar vechtgedrag, dat lost ook niets op.

FS Er zijn vele theorieën ontwikkeld over innovatie en het op gang brengen van veranderingen binnen het onderwijs. Ze werken volgens mij alleen maar als de docent, de schoolleiding c.q. de school het zelf wil. Het moet 'van binnen uit' komen. Ze moeten het zelf zien zitten en er een eigen antwoord op vinden.

MS Vanuit de schoolleiding mag er geen sprake zijn van weerstand. Het taalbeleid moet uitgaan van de schoolleiding. Docenten moet je 'medeplichtig' maken door hun zorgen en klachten over de taalvaardigheid van hun leerlingen als uitgangspunt te nemen.

5 *Gij zult afbreuk doen aan het autonome koninkrijkje van een docent.*

FS Toen ikzelf voor de klas stond was ik koning in mijn eigen koninkrijk, op het moment dat de deur dichtging. Maar dat is al heel lang geleden.

V-B De grenzen van het - zo dikwijls terecht bekritiseerde - 'koninkrijkje in de klas' zullen open moeten gaan...

HHa Het 'gegij' begint me langzamerhand te storen. Wie denk je wel dat je bent, taalbeleidsondersteuner? Wees je bewust van je eigen koninkrijkelijke gedrag, je eigen stokpaardjes en betweterigheid.

PW Een van de aantrekkelijke kanten van

het leraar-zijn is naar mijn ervaring de zelfstandigheid. Als de deur eenmaal dicht is, kun je doen en laten wat je wil. Iemand achterin de klas wordt als bedreigend ervaren. Toch is voor het slagen van het taalbeleid begeleiding en advies door collega's erg belangrijk. Vakdocenten komen vaak niet toe aan het toepassen van het stappenplan voor lezen, of ze voelen zich er te onzeker bij. Begeleiding door collega's kan alleen onder twee voorwaarden: het moet door de docent gewild zijn en de adviezen, het commentaar moeten op een absoluut veilige manier gegeven worden. De begeleiders hebben hiervoor scholing nodig, bijvoorbeeld een intervisie cursus.

FS Het was soms wel even wennen om te erkennen dat collega's soms ook goede ideeën hadden waar ik ook iets aan kon hebben.

HHu Van mij mogen docenten zo autonoom blijven als ze maar willen. Docenten met harde schedels en een meter beton voor hun hoofd kun je toch niet van gedachten en werkwijze veranderen. Docenten die echt hart hebben voor de leerlingen, zien dat ze het echt niet kunnen, begrijpen dat zij als docenten zullen moeten veranderen, een andere aanpak moeten kiezen. En die docenten doen dat toch wel en dan mogen ze dat van mij doen in hun autonome koninkrijkes.

6 *Gij zult veranderingen in de didactiek van de docent nimmer trachten te bereiken via (grootschalige) scholingsmiddagen*

PW Scholingsdagen, -middagen zijn zo langzamerhand berucht op de scholen. Dit ligt soms aan de docent die het heel druk heeft en die soms verzadigd is van scholing. Het ligt ook aan de ingehuurde deskundigen. Heel vaak is er een gapende kloof tussen de te theoretisch overkomende inleider die weer aankomt met het zoveelste stappenplan, het zoveelste model, terwijl de docent snakt naar direct toepasbare aanwijzingen. Soms ook wordt voorbijgegaan aan de deskundigheid

en de ervaring van de docenten. Vooral dat kan docenten enorm irriteren.

V-B In het geval van taalbeleid zou zo'n bijeenkomst een soort 'appetizer-functie' kunnen hebben als start van een langdurig veranderings- of vernieuwingstraject. Meer is er niet van te verwachten.

HHa Zeg nooit nimmer.

MS Je moet zoeken naar de meest geëigende vorm, dat kan zijn intern, bijvoorbeeld begeleiding van collega's, coördinator of taalbeleidsgroep of intervisie. Experts van buitenaf kunnen veel goeds doen, mits ze komen op verzoek van of in overleg met docenten en nadat duidelijk geformuleerd is waaraan behoefte is.

HHu De docentenkamer en het informele circuit zijn eigenlijk de beste broei- en groeiplaatsen voor het realiseren van taalbeleid. Even iets laten zien, even een docent op weg helpen met materiaal of een tip, in sectievergaderingen alleen over dat vak praten, dat werkt vaak veel beter.

FS Het is een bekend gegeven dat grootschalige innovatieactiviteiten weinig of geen succes genereren. Het staat voor veel scholen en docenten te ver af van hun belevingswereld en dagelijkse onderwijspraktijk. Grootschalige scholingsmiddagen hebben volgens mij alleen zin wanneer het gaat om algemene informatie overdracht.

RK Ach, wat is grootschalig? In november '99 hebben we op Esdal College een scholingsdag georganiseerd voor ongeveer 160 docenten. Dat zal al wel grootschalig zijn. Het was een prima dag. We hebben lang kunnen nagenieten van de positieve reacties. Mede door die dag is 'taal' binnen onze school op de agenda gekomen. De inhoud van de dag (en de aankleding) is veel belangrijker dan de omvang.

SV Algemene scholingsdagen zijn geschikt om aan het gehele team tegelijk te laten zien welke methodes en procedures er mogelijk zijn om taalbeleid vorm te geven. In vervolg daarop zullen allerlei activiteiten in werkgroepjes en op individueel en vak-niveau moeten plaats

vinden. Maar met algemene scholingsmiddagen op schoolniveau is niets mis.

7 *Gij zult taalbeleid niet zien als een tijdelijke maatregel die alleen nodig is op scholen met veel leerlingen met een taalachterstand*

V-B Over de tijdelijkheid van de maatregel: bij de invoering van taalbeleid moeten docenten vaak heel wat veranderen: niet alleen hun lesaanpak en keuze voor werkvormen, maar ook hun kijk op lesgeven in het algemeen én op hun eigen lesgeven. Mensen kunnen oude gewoontes vervangen door nieuwe, maar zij zijn ook geneigd weer terug te vallen in oude patronen, zeker als de nieuwe bedreigend zijn. Gezien de aard van de veranderingen die de invoering van taalbeleid met zich meebrengt, is *frapper toujours* noodzakelijk...

RK Taalbeleid zal altijd en op elke school aandacht blijven vragen. Taalbeleid geeft ons onderwijs immers een hoger rendement.

SV Taalbeleid zal nooit een tijdelijke maatregel zijn als het eenmaal goed geïmplementeerd is. Taalbeleidsinstrumenten moeten eerst en vooral en misschien wel uitsluitend beschikbaar gemaakt worden op scholen met veel leerlingen met taalachterstand. Als we echt willen dat die leerlingen hun achterstand inhalen, dan moeten we onze acties voor taalbeleid tot die scholen beperken. Als alle andere scholen ook aan taalbeleid gaan doen, vergroten zij hun voorsprong. En dat wil ik niet.

HHu Jammergenoeg doen fusies taalbeleid altijd de das om. Zo ook op de school waar ik werkte. Het leek zo mooi, een vierjarenbeleidsplan. Maar na de fusie lag het plan in de onderste la, was ik mijn coördinatie-uren kwijt en lag taalbeleid op zijn kont. Nee, taalbeleid is vatbaar voor een lange adem, alleen lijkt het wel of scholen en docenten op een gegeven moment gaan hyperventileren: ze krijgen te veel op hun bord en dan is taalbeleid het eerste dat niet meer kan omdat het dan toch als extra wordt ervaren.

FS Taalbeleid is de quilt waarin de taalvaardigheden van alle leerlingen en de didactische vaardigheden van alle docenten verweven worden. De leerlingen hebben hun eigen vaardigheden in het Nederlands en de docenten hun eigen vakbekwaamheid dit Nederlands en in dit Nederlands te onderwijzen. Dit te combineren en te verweven geldt voor iedere school en is zeker niet tijdelijk.

HHa Taalbeleid is geen tijdelijke maatregel, maar een proces, in nog grootsere woorden: een 'beweging' die strijdt voor afschaffing van de monolinguale habitus en voor een meer positieve benadering van diversiteit en meertaligheid.

8 *Gij zult instrumenten (producten, werkwijzen etc.) voor taalbeleid die in het ganse land bruikbaar zijn, centraal financieren en laten ontwikkelen*

HHa De decentrale financieringsstructuur is een ramp.

FS Het individuele knip- en plakwerk zou tot het verleden moeten behoren. Daarnaast blijft er een grote behoefte aan instrumenten voor taalbeleid die breed inzetbaar zijn. Met de decentralisatie van een groot gedeelte van het onderwijsbeleid is het landelijke draagvlak hiervoor weggefallen. Maar naar mijn mening zijn individuele gemeenten onvoldoende in staat zulke instrumenten voor taalbeleid van de grond te tillen. Een bundeling hiervoor op landelijk niveau blijft noodzakelijk. Bovendien is de ontwikkeling van dergelijke instrumenten niet aantrekkelijk voor de commerciële markt. De kosten zijn hoog en de doelgroepen vaak te klein. Ook de aansturing zou op landelijk niveau moeten plaatsvinden vanuit een coördinatiepunt dat overzicht heeft over de problemen en kennis- en ontwikkelplaatsen.

HHu Ja, want iedereen doet maar wat, sorry! Het Projectbureau, het ITTA, het SAC, Atlas, Etoc, KPC, CPS, APS enz. enz. Ze denken ook nog dat ze elkaar aanvullen maar soms lijkt

niets op elkaar aan te sluiten. Sommige nota's en leidraden zijn nog tegenstrijdig ook. Jammer, want als er een centrale pot was, zou er meer van de grond komen en zou het voor scholen ook duidelijker zijn, waar ze wat kunnen halen.

RK Lijkt me een goed idee. Jammer dat je van te voren niet weet of en hoe bruikbaar iets zal zijn.

SV Taalbeleid hoeft niet duur te zijn. Taalbeleid zit in het hoofd van de docenten. Als zij weten hoe het beter kan, dat wil zeggen als zij hebben gezien dat bepaalde aanpakken (gewoon didactische handelingen in de klas met de bestaande hulpmiddelen) werken dan komt het wel goed.

PW Tot nu toe is bij ons op school de financiering het grootste probleem. Je komt al snel bij pedagogische centra, Het Projectbureau enz. terecht. Het is gebleken dat die noodgedwongen zakelijk handelen en hoge prijzen vragen. Als zij zo doorgaan dan prijzen ze zich uit de markt. Ook is mij gebleken dat ze de leus hanteren 'niets zonder ons'. Deze bureaus achten het bijna onmogelijk dat een school zonder hun hulp een taalbeleid invoert. Zelf een beleidsplan maken: onverantwoordelijk. Ook het inhuren van deskundigen voor een gedeelte van de implementatie van een taalbeleid stuit bij hen op bezwaren. Mij heeft dit nogal geïrriteerd. Het komt arrogant en zakelijk over. Hulp is ook te vinden in goed voorlichtingsmateriaal, bijvoorbeeld 'Het koffertje voor taalbeleid en taalgericht vakonderwijs'. Wat mij betreft kom je met deze uitstekende informatie heel ver.

MS Er is al veel ontwikkeld (koffertjes vol). Dus vooral eerst kijken wat er aan bruikbaars voorhanden is. Eventueel op schoolniveau wat aanvullend materiaal ontwikkelen, ook bij wijze van scholing van docenten en om de herkenbaarheid en betrokkenheid te vergroten.

9 Gij zult taalbeleid beperken tot woordenschat en leesstrategieën.

HHa Nee, bepaald niet! Maar het zijn vaak wel de eerste thema's die omhoog komen borrelen,

en daarbij zul je dus moeten aansluiten. Vaak komen scholen zelf aanzeulen met 'het posterproject' omdat dat een goede PR heeft opgebouwd. Je moet dan niet arrogant zijn, maar met zachte hand proberen je eigen aanpak voor woordenschat te introduceren. Je moet ook niet geringschattend doen over deze thema's. Wel moet je nieuwe thema's ontwikkelen en aanbieden, zoals daar zijn: assessment, interactie in de klas, samenwerkend (taal)leren, schrijven.

HHu Schrijven, spreken, luisteren, fictie! Alles zou onder taalbeleid moeten vallen, ook de didactiek van de moderne vreemde talen. Woordenschat en lezen moeten ook wel nadruk krijgen omdat ze nu eenmaal heel belangrijk zijn.

FS Taalbeleid is een structurele en strategische poging om de dagelijkse praktijk in de hele school aan te passen aan de taalleerbehoeften van de leerlingen, met het oog op het verbeteren van de onderwijsresultaten van deze leerlingen. Woordenschatverwerving en leesstrategieën vormen daarin de kern.

MS Nee! Onderzoek onder docenten moet uitwijzen met welke vaardigheden leerlingen problemen hebben. Vaak is dat met productieve vaardigheden (eigen mening formuleren, discussie voeren, verslag schrijven).

SV Beperken lijkt me hier niet een goed gekozen woord. Wel zal woordenschat het hoofdpunt van taalbeleid moeten zijn. Al is het alleen maar omdat vakdocenten en praktijkdocenten woordenschatdidactiek het gemakkelijkst zelf kunnen integreren in hun onderwijs. En omdat successen van intensieve woordenschatuitbreiding voor leerlingen snel en direct zichtbaar worden.

Bij leesstrategieën ligt het anders. Aandacht voor leesstrategieën is zeer terecht; het kan voor leerlingen een extra hulpmiddel zijn bij tekstbegriptaken op momenten dat ze klem komen te zitten. Niettemin zullen de leerlingen van die leesstrategieën maar beperkt gebruik kunnen maken. Om de sim-

pele reden dat veel teksten (met name schoolboekteksten) niet voldoen aan de kenmerken van de teksten waarmee zij de strategieën aanvankelijk oefenden. In de tweede plaats omdat het begrip van de tekst veel meer verband houdt met de inhoud van de tekst; eigenlijk moeten we zeggen de inhouden van een tekst, want met name schoolboekteksten blinken uit in het binnen een afgerond tekstgedeelte stapelen van allerlei verschillende inhouden. Een groot probleem is volgens mij dat we met het ‘leesstrategieën leren’ de zwakke lezers meer verantwoordelijkheid geven dan zij aankunnen. Ik meen dat leerlingen - vooral achterstandsleerlingen, waaronder veel zwakke lezers - veel en veel meer baat hebben bij extra steun van hun docenten. Docenten, in het bijzonder vakdocenten, weten heel goed waar het in de betreffende tekst vooral om draait: wat belangrijk is en wat niet. Wat begrepen moet worden, wat teruggevraagd zal gaan worden, etc. In de voorbereiding van te lezen en te bestuderen teksten kunnen vakdocenten zo veel kerninformatie verschaffen (ook kernbegrippen vooraf laten zien en horen) dat het lezen en het begrijpen gemakkelijker wordt en zinvoller wordt. Ik weet in ieder geval zeker dat leerlingen dan met meer succes de schoolboekteksten kunnen lezen. Ik weet niet of zij daarvoor ook betere lezers worden.

IO *Gij zult het geloof aanhangen en het vertrouwen behouden dat veranderingsprocessen, zoals ook taalbeleid, zaken van een lange adem zijn*

RK Een heel lange adem. Ik was nog al eens ongeduldig, maar heb bijgeleerd.

MS Ja. En behalve geloof en hoop moet je, soms tegen alles in, de liefde bewaren. In ieder geval voor de leerlingen. Zo mogelijk ook voor je collega's.

HHa Dat is geen geloof, maar een gegeven.

V-B Geloof en vertrouwen van alle betrokke-

nen in het welslagen ervan zijn noodzakelijke voorwaarden voor het invoeren van taalbeleid. In hoeverre deze hoop en dat vertrouwen gerechtvaardigd zijn, is afhankelijk van de mate waarin de betrokkenen doordrongen zijn van de noodzaak van het invoeren van taalbeleid op hun school, van de gedrevenheid waarmee zij dit willen doen en van de bereidheid dat in de randvoorwaarden in financiële ondersteuning tot uiting te laten komen.

HHu Ja! Maar jammer genoeg hoeft er maar iets te gebeuren en men hyperventileert en moet plastic zakjes gaan gebruiken. Helaas hoor en zie ik om mij heen dat steeds meer scholen en coördinatoren afhaken. Het leek allemaal zo mooi, vijf jaar geleden, maar concreet in de praktijk lukt het toch vaak niet.

FS Niets gaat zo langzaam en kost zoveel tijd en energie als veranderingen in het onderwijs. Er is sprake van verschillen in doelen, beschikbare faciliteiten en in organisatie en besluitvorming. Ook binnen een school strijden verschillende problemen om voorrang. En daarbij blijft het mensenwerk: evenzoveel problemen en oplossingen als er betrokkenen zijn (docenten, schoolleiders en leerlingen), gelukkig.